

Vörösmarty Mihály: Az emberek

Az 1848—49-es forradalom és szabadságharc bukását követő évben született versében, az *Előszóban*, a tavasz, az alkotó munka és a béke korszakának látja a költő a reformkor nagy évtizedét. Csak a megszépítő messzeségből, a bukkott ügy reménytelenségéből tűnhetett ilyennek a visszavágyott és visszaidézett kor; hogy milyen volt valójában, a maga végtelen reményeivel és válságaiból fakadó kétségbeeséseivel, arról jobban vallanak a magyar irodalom akkor született művei.

A negyvenes évek közepe táján, amikor Európával majdnem egyidőben, Eötvös nagy regényeivel már nálunk is elindul hódító útjára a realizmus, ugyanakkor vadromantikus hullám söpör végig a magyar irodalom különböző nemzedékein, a legifjabbaktól kezdve az idősebbekig. Pessimizmus, byronizmus, világfájdalom; politikai és nemzedéki hovatarozástól, valamint tehetségtől függően különböző színárnyalatokban jelentkezik Hiador (Jámbor Pál) byronizmusától kezdve Jókai fiatalkori novelláin, Petőfi Felhők-korszakán és Czákó drámáin át Vörösmarty *Az emberek*jéig. Okára a magyar irodalomtörténet-írás több magyarázattal is rendelkezik. Legközvetlenebb kiváltója minden bizonnyal a magyar nemesi reformliberalizmus válsága volt. De hogy az európai, s különösen a francia polgári forradalmakat követő burzsoá berendezkedés által kiváltott általános kiábrándulás, dezillúzió is befolyásolta, az nem vitás.

Az „elveszett illúziók” által kiváltott szellemi mozgás terméke a polgári társadalom elméleti bírálatából kinövő korai szocializmus, utópikus, illetve forradalmi változataiban. Tanainak terjedéséről hazai szellemi életünkben gazdagon tájékoztat az utóbbi évtized irodalomtörténet-írása. De az egyes forradalmi hullámokra adott válaszként jelentkeznek az európai irodalmi élet utóbbi fél évszázadának legjelentősebb irányzatai, a romantika és a realizmus is. S ha az európai fejlődés peremvidékein épp az elmaradottság, a központi vidékeken pedig a restauráció és a polgári fejlődés útjába új akadályokat gördítő nemzetközi reakció (Szent Szövetség) meg is teremtheti liberalizmus és romantika időleges szövetségét, azért ez sem feledtetheti el egészen azt, hogy a romantika épp a liberalizmus nagy eszményeinek devalválódásából támadt. Így táplálkozhat a 40-es évek francia romantikájának új hulláma már e devalválódás eszmei következményeiből, a korai szocializmus tanáiból is. Hozzánk pedig, „hála” gyorsuló fejlődésünknek, most jut el a liberalizmus válságából táplálkozó, a modern társadalom fejlődéstermékeként jelentkező „dezillúziós” romantika.

Nagy közvetítője Eötvös első regénye, *A karthausi*. Szakirodalmunk, különös nyomatókkal Lukácsy Sándor (*A reformkori magyar irodalom távlatai*. Nagyvilág, 1974/4) utal rendkívüli fontosságára. Nélküle, a benne kifejeződő gondolatok és világérzés nélkül, aligha nyert volna az évtized közepének és második felének szociális gyökerű romantikája, beleértve még a Fialat Magyarországot is, ilyen arculatot. De megindul a szocialisztikus eszmék „kísértetjárása” is (lásd Pándi Pál könyvét), aminek következményeit látja tudományunk Vörösmarty gondolati költészetében is (bár többünk szerint ezek a részek liberális utópiaként is értelmezhetőek). A kor irodalmának romantikus válsága is a politikai tájékozódás válságából fakad elsősorban: az egymásra torlódó lehetőségek között, melyeket a válságra fordult európai és hazai társadalmi helyzet, valamint a megoldására javaslatot nyújtó számtalan társadalmi üdvtan adott, gyorsan kellett választani, az idő sürgette a döntést, az egyre inkább forradalmasodó kontinens.

Az ebből a válságból támadó központi kérdés Európa-szerte — mint Lukácsy hangsúlyozza — az emberi lét és a történelem értelmére kérdez, sajátos történet-

filozófiai megközelítésben. Hazai felvetésének különleges morális pátoszát kétség-telenül befolyásolta a nemesi liberalizmus felemás volta is (Tóth Dezső), de mivel meg is előzi, túl is éli a nemesi reformmozgalmat, egyértelműen hozzá kötni nem lehet. A történelmi „föl és alá”, a sztoikus ízű körforgás nemcsak a Kölcseytől Vörösmartyig húzódó nemesi reformliberális irodalom történetfilozófiájára jellemző: a forradalmi demokrácia útjára tért Petőfi is küszködik vele (*Világosságot!*, *Az ember*, mindkettő 1847-es), s — Lukácsyval ellentétben — azt hiszem: már Kölcsey történetfilozófiai töredékei és *Vanitatum vanitas*a előtt is van rá példa, épp annak a Berzsenyinek költészetében, akitől ezt Lukácsy megtagadja. Igaz, nem episztoláiban, hanem jóval korábbi lírai-gondolati verseiben. Kérdés, mennyire támaszkodik egy hanyatló társadalmi osztály hangulatára, s mennyiben érzi át a francia forradalom kiváltotta grandiózusz változásokat, az alapok megrendülését, s az életérzés átalakulását, de nem jut-e egész közel történetfilozófiai kérdésfeltevésére az *Amathusban* a dialektikus látásmódhoz, noha egyértelműen a sztoikus körforgás kifejezésébe torlik:

... Így volt, így marad a világ.
Forr, mint az ádáz tengerek, amidőn
A szélveszek bércodvaiknak
Vas kapuit s reteszt leszórván,

A bús haboknak zúgva rohannak, és
A képtelen harc itt hegyeket temet,
Ott új világot hoz fel; — egymást
Váltja örök romolás s teremtés.

S vajon nem Berzsenyinek volt-e igaza, mikor Kölcsey recenziója ellen védekezve, az új ideáknak és világszemléletnek megfelelő stílusát romantikusnak minősítette, ha nyilvánvalóan más és tágabb értelemben használta is a fogalmat, mint ma szokás.

A történetfilozófiai alapkérdésnek tehát mély gyökerei vannak az utóbbi fél évszázad európai és magyar történelmében, különösen pedig irodalmában. S pesszimizmusba hajlását épp a kor legújabb természettudományos eredményein alapuló kozmológia, a materialista is támogatta. Az anyagi világ tér- és időbeli végtelenségének, s hozzá viszonyítva a földi élet korlátozott perspektíváinak megdőbentő élménye fejeződik ki a *Vanitatum vanitas* értékihilizmusában, a *Csongor és Tünde* Éj monológjában, s *Az ember tragédiájában* egyaránt. Földi létünk adott szűkös keretei mellett még a sztoikus körforgás lehetősége is biztatóbb annál, amit a kor természettudománya ígért: a föld kihülését, az életfeltételek megsemmisülését. Nemcsak a történetfilozófiai kérdésfeltevésnek, hanem a történetfilozófiai pesszimizmusnak is mély gyökerei lehettek tehát a kor tudatvilágában, és épp azok számára, akik romantikus teljességigénnyel, korlátot nem ismerve, a tér és idő végtelenségét ostromolták türelmetlen kérdéseikkel és kozmikus nyugtalanságukkal.

A világ és az emberlét értelmének legnagyobb faggatója a kor magyar irodalmában Vörösmarty Mihály. S a legvégtetesebben reménytelen hangot, bár ebben sem áll egyedül, Kölcsey nagy gondolati verse óta az ő költeménye űti meg, *Az emberek*.

A mű legközvetlenebb kiváltójának a galíciai eseményeket tekintik Gyulai Pál óta. Közvetlen nyomai is olvashatók a VI. versszakban. Nem vitás a kapcsolat; de az elvonatkoztatás foka az eddig tárgyalt okok szerepét is valószínűsíti. Többek között — bármennyire túl is nő értékben minden divatjelenségen — egy bizonyos irodalmi divat tényét is, mely a levegőben volt. A vers az embertől való elborzadást fejezi ki; de vajon miről tanúskodik Petőfi Felhők-korabeli művészete, a gondolati cikluson kívül *Az örült*, a *Tigris és hiéna* és *A hóhér kötele* is? Egyik versében ezt írja:

Midőn a földön még csak pár ember vala,
 Már meghalt egyik a másiknak általa.
 Abelt megölte Kain.
 Ha a világ végén majd újlag
 Két ember lesz a föld határain,
 Ők is bizonytalán így egymásra rontanak,
 S az, aki megmarad ott,
 Nőül fog venni egy vadállatot.
 Talán a vadállatnak méhibül
 A réginél szelídebb emberfaj kerül.

(Midőn a földön...)

A költemény *Az emberek előtt született*, s a Felhők többi darabjával együtt a galíciai események hatása nélkül, jóval egyetemesebb válságokat sejtetve. Mert a galíciai tragédia elsősorban a nemesi reformliberalizmus táborában okozott válságot. A lengyel nemzet függetlenségéért fegyvert ragadó nemesek 1846 februári katasztrófája a császári ügynökök által is szított — részben idegen nemzetiségű — parasztság pusztító felkelése miatt, a reformokat óhajtó magyar nemességre katartikus hatást gyakorolt. Nemcsak a lengyelek rokon sorsán (elvesztett nemzeti függetlenség, bukott felkelések) támadt rokonszenv miatt, hanem mert a krakkói mozgalom sorsában saját jövőjüket látták meg rémülettel és kétségbeeséssel. Amire Vörösmarty *Az emberekkel* reagált, arra Petőfi: *A nép nevében* Dózsa-mementójával, Eötvös a *Magyarország 1514-bennel*, de a parasztfelkelés-téma népszerűségére, aktualitására utalhat még Petőfi barátjának és nemzedéktársának, Pálffy Albertnek romantikus rémregénye, a *Hóra-világ* idején játszódó *A fekete könyv*. (1847.) Galícia mementója tehát sokféle reagálást váltott ki, s önmaga is egyetemesebb összefüggések, általánosabb válság következménye lévén, csak végső lökést adott jóval egyetemesebb eszmei és életérzésbeli konfliktusok magas rendű irodalmi kifejezésének. S a válság legegységesebb és leginkább pesszimista kifejeződése Vörösmarty költeménye.

*

Abban megegyezik irodalomtörténészeink véleménye, hogy a 30-as évek második felétől egyre emelkedő minőségű Vörösmarty-lírában, a közeleti, hazafias és politikai, valamint szerelmi költészet egyidejű fellendülése mellett, külön és magasabb esztétikai értéket képvisel azoknak a nagy, többnyire szintén politikai fogantatású gondolati verseknek a sora, melyek az emberlét végső kérdéseivel foglalkoznak, *A Gutenberg-albumba* írt epigrammától kezdve a *Gondolatokon*, *Az embereken* s az *Előszón* át *A vén cigányig*. Ennek az egymásnak felelő vonulatnak a válaszai az emberlét korabeli válsága által felvetett kérdésekre attól is függenek, e válság mennyire akut. Így az adott válaszok hol utópikusan pozitívak (az első és utolsó versben), hol mérsékelt bizakodást fejeznek ki (*Gondolatok*), hol végletes reménytelenséget (Galícia és Világos után). De a válaszok minőségétől függetlenül megfigyelhető bennük az emberképet befolyásoló néhány konstans elem végighúzóda.

Az egyik a társadalmi-politikai fogantatás, az alapvető osztályok között húzódo szakadék embereiséget torzító jelenségének rendkívüli érzelmi nyomatékkal történő tudomásulvétele. Ez a Gutenberg-versben még a Majd ha... kezdetű sorok utópiájának reményével jelentkezik:

*Majd ha baromból s ördögből a népszaroló dúz
 S a nyomorú pór nép emberiségre javul;..*

de a *Gondolatok* drámai vívódássorozatában már nem a reményre, hanem a tényekre helyeződik a főhangsúly:

Ment-e

A könyvek által a világ elébb?

*Ment, hogy minél dicsőbbek népei,
Salakjok annál borzasztóbb legyen,
S a rongyos ember bőszült kebele,
Dögvést sohajtson a hír nemzetére...*

s a szociálisan kettészakadt emberiség torzulásai a válság legmélyebb pillanataiban az örök emberi természet, a káini bélyeg rovására íródnak. (A rokon jelenségeket lásd Petőfi idézett versétől Nagy László nyilatkozataig. Tiszatáj, 1975/7. 10.)

A másik elem, ami Vörösmarty világerzését leginkább közelíti a felvilágosodás századának reprezentatív gondolkodóiéhoz, az előbbiből is fakad, s azzal szorosan összefügg: az erőszak gyűlölete s a béke himnikus dicsérete. Az alkotó munka, a „szent béke korá”-nak (*Guttenberg*) legszebb apoteózisa a Liszt Ferenchez írt óda 6. versszaka, s az *Előszó* első része. A béke hiánya, az emberi természet nem alkotó, hanem romboló, pusztító elemének felülkerekedése az oka Vörösmarty legzordabb emberlátomásainak, *Az embereknek* is.

Az erőszakot, az emberi értékek erőszakos elpusztítását Vörösmarty humanizmusza azért is elítéli, mert hisz az individuum értéklehetőségeiben, az egyetlen élet lehetőségeivel való gazdálkodás köteletségében. Nem henyélhetjük el az „isten napját”, küzdenünk kell „És tápot adni lelki vágyainknak”, fölfelé törnünk, s „küzdeni / Erőnk szerint a legnemesbekért.” De az emberi individuumot elpusztító erőszak ezeket a lehetőségeket is egyszer s mindenkorra megsemmisíti.

Petőfi még válsága legmélyebb kifejezésében, a *Világosságot!*-ban is élesen anti-individualista. Vörösmartynál az emberi személyiség tisztelete nemcsak felvilágosult és liberális individualizmus: az emberléttel adott természetjog értelmezésének felvilágosult hitét a régi vallásos világ- és emberkép maradványai is színezik. Az ember ontológiai helyzetét a lét láncolatáról szóló hierarchikus világmagyarázat az anyagi és szellemi létformák között álló, azokat harmonikusan összekapcsoló lét-fokon állapította meg; ezzel szemben a középkori kereszténység a diszharmoniót hangsúlyozta, s Vörösmartynál is úgy vagyunk a „föld s az ég fia”, hogy e két elem állandó összütközésben van, s állati természetünk vezet el újra és újra a káini ósbűnhöz.

Gondolati költészetének ezek az alapelemei vissza-visszatérő motívumok rendszerében is kifejeződnek. Ezért érdemes volna egyszer e motívumrendszert összefüggően is megvizsgálni.

*

A költeményről helyesen állapítja meg Tóth Dezső, hogy a gondolati lírának egy olyan „... különös, vörösmartyas neme, amelyből a tulajdonképpeni reflexió, a tárgytól, élménytől való valamelyes távolság teljességgel hiányzik. Itt minden történeti retrospekció: látomás, minden ítélet: felkiáltás. A vers csak bizonyos széttekintéssel, absztrakcióval, tűnődő, latolgató magatartással megközelíthető tárgyának mintegy *ellenére* mégis merő líra; a tárgy kizárólagosan mint élmény jelenik meg, az emberi történelem és sors mint lelkiállapot vetítődnek ki: a költő teljes lírai erővel átéli és kifejezett személyes problémáivá váltak.” (Tóth Dezső: Vörösmarty. Bp. 1974. 404.)

Ahogy *A vén cigány* esetében is, itt is a szörnyű történelmi élmény felkorbácsolta szenvedély diktálja a vers gondolatiságát is. Ez stílusán is lemérhető: súlyos gondolatokat görgető mondatai szentenciózus tömörségű részmegállapításokból szerveződnek, de a gondolati jelleget általában kísérő, következtető és magyarázó partikulák nélkül. Ebből is fakad, hogy a gondolatok közötti kapcsolatot, az asszociáció folyamatosságát is csak a szenvedély hőfoka teremti meg, még az egyes versszakokon belül is. A versszakok mindegyike pedig — miként római számokkal való elkülönítésük is jelzi — többé-kevésbé önálló tömb, lezártágát csak fokozza a refrént előkészítő, gondolatilag összegező utolsó előtti sor, majd maga a refrén. (Funkcióját,

s az egész költeményt igen szépen értelmezi Orosz László általam is többször hasznosított tanulmánya, a *Miért szép? A magyar líra Csokonaitól Petőfiig* című kötet, Bp. 1975. 322—336. lapjain.)

De miként szentenciózusan lezár, azonként össze is tart a refrén: a pesszimizmusra hajló hangoltságba belerobbanó kétségbeejtő élmény erejét önti el az egész költeményen.

Az első strófa felütése minden profán dalba belefojtja a szót, hogy prófétaiváteszi hangnemben a világ lényegének adjon kifejezést:

I.

*Hallgassatok, ne szóljon a dal,
Most a világ beszél,
S megfagynak forró szárnyaikkal
A zápor és a szél,
Könyzápor, melyet bánat hajt,
Szél, melyet emberszív sohajt.
Hiába minden: szellem, bűn, erény;
Nincsen remény!*

Az emberi szenvedéseknek szinte kozmikus méretű kifejezéséhez hozzásegítő kétlépcsős hasonlat: a természeti képen át kibontott könnyzápor és sóhajvihar is megdermed a végső tanulság hallatára, mely az emberi moralitás kategóriáival megközelíthetetlennek tartja a világot és az életet, akárcsak Kölcsey *Vanitatum vanitasa*. Vegyük sorra a 7. sorban kifejezett lényeg és tanulság elemeit.

A *szellem* az ember alkotó-teremtő munkájának szellemi oldala Vörösmarty verseiben. A *Gondolatok*ban a „szellemharcok tiszta sugaránál” akarja kivívni a nemzetet mély sülyedéséből. Az *Előszó* utópikus reformkor-idézésében: „Küzdött a kéz, a szellem működött / Lángolt a gondos ész, a szív remélt...” Itt viszont az alkotó emberi szellem is hiábavaló. A legmegdöbbentőbb azonban a három pörölycsapásként ható szóból álló felsorolás középső tagja, ez jelzi a kétségbeesés legmélyebb szakadékát; mert még a *bűn* is értelmetlen. S a felsorolás két pozitív eleme (szellem, erény) közé csak úgy — látszatra — hanyagul odavetett morálishan negatív elem fokozza pozitív és negatív erkölcsi kategóriák nivellálódását — értelmetlenségükben. A 2 mondatból, 10 tagmondatból álló strófa lüktető szenvedélyű érzelmenete paradox módon kegyetlen gondolatiságot is hordozó, végletesen nominális stílusban fejeződik ki, 13 főneve a strófa 33 szavának csaknem 40%-a.

Az előrebocsátott „rettentő tanulság”, mely a *Gondolatok* könyvtárának könyveire felírt mementónál is borzalmasabb, s az ezután leírásra kerülő földi pokol méltó jelmondataként jobban emlékeztet Dante *Inferno*jának jelmondatára: „Ki itt belépsz, hagyj fel minden reménnyel...”, eleve lehetetlenné teszi a vers olyanfajta szerkezeti felépítését, mely fokozatokon át bontakozva a végére fokozódik tartalmi és hangulati crescendóvá. Itt, az elején, belép az egész zenekar, fokozhatatlan hangulati és nyelvi-retorikai pátosszal megfogalmazódik Kölcsey verse Bölcs Salamonának igazsága: „minden hiábavaló”.

A megfordított gondolatmenetű, a konklúziót előrebocsátó, s premisszáit csak később tárgyaló szillogizmusra emlékeztető szerkezetnek két következménye van. Az egyik az, amire a tragikus végkifejlet előre hozó epikai művek divatjának elemzésekor figyelt fel a kritika: a végzetes kimenetel ismerete a hozzá vezető, de később lepergetett utat is tragikusabb megvilágításba helyezi. A másik: a kezdetén megütött maximális pátoszt nemcsak fokozni, de tartani sem lehet, ezért szükségszerűen kell művészi ökonómiával más esztétikai hangnemekbe átcsapni. Ráadásul a romantika, a realizmus stíluskiegyenlítő és egyneműsítő tendenciájával szemben, kifejezetten elősegíti az egymásnak szélsőségesen ellentmondó hangnemek váltogatását. Ez

történik meg mindjárt a következő két versszakban, melyek az eddigi történelmi múlt tanulságait foglalják össze:

II.

*Hallátok a mesét: a népnek
Atyái voltak,
S a mint atyáik vétkezének,
Ők úgy hullottanak:
A megmaradt nép fölsüvölt:
Törvényt! s a törvény újra ölt.
Bukott a jó, tombolt a gaz merény:
Nincsen remény!*

III.

*És jöttek a dicsők, hatalmas
Lábok törvény felett.
Volt munka: pusztított a vas!
S az ember kérkedett.
S midőn dicsői vesztenek,
Bújában egymást marta meg.
S a hír? villám az ínség éjjelén:
Nincsen remény!*

Szakirodalmunk e résszel kapcsolatban két mozzanatot hangsúlyoz: a felsorolt uralmi formák a történelmi közelmúlt (a francia forradalmak előtti és utáni időszakok) tanulságait általánosítják, Tóth Dezső szerint a mitológiai történelemszemléletbe ágyazottan, Orosz László szerint az egész világtörténet teljes foglalataként fel-fogott három uralmi rendszer (az „atyák”, a „törvény” és a „dicsők”) váltakozásában. Azt hiszem, mindkettő igaz. A közelmúlt, még a napóleoni korszak ismérvei is félre-ismerhetetlenek („dicsők... pusztított a vas / S az ember kérkedett.” — a gloire, a hír nemzete, lásd a *Gondolatokban*), de ha egy nagyon is aktuális történelmi tapasztalatot Vörösmarty az egész emberi nem históriájára jellemzővé akar kivetíteni, mindig is a zsidó—keresztény és a görög mitológia motívumaiba burkoltan jeleníti meg; kora olvasói számára egyetemesen érthető jelképekbe, melyek a mítosz, a mese szavával közvetítenek örök, még a történelem előtti időkre is jellemző emberi élet- és magatartásformákat.

A vétkes atyák önkényét a törvény erőszakja váltja fel, a jó itt is elbukik, tombol a gaz merény. A törvényen tapodó dicsők alatt (szarkasztikus elismeréssel) volt munka: pusztított a vas, volt ok a kérkedésre. De az Orosz László által felsorolt három uralmi forma mellett egy negyedik, a Vörösmartyt kora jelenében és félmúltjában annyira aggasztó anarchiáé is feltűnik. („Midőn dicsői vesztenek, Bújában egymást marta meg”). S a dicsők korát mozgató morális minőség, a hír (dicsőség, gloire), mely annyiszor foglalkoztatja fonák oldalával Vörösmartyt, kölcsönség, tömörséggel jellemződik: „...villám az ínség éjjelén...” A kézirat áthúzott sorváltozata szerint: „Az ínség arcán csalfa fény...”

A hangnem átalakulását érzékeli szakirodalmunk: Tóth Dezső személyes indulatú keserű gúnyt, Orosz László fájdalmas iróniát hall a strófakezdő: „Hallátok a mesét”-ben, a történelmi képekben. Szerintem e részen belül is többszörösen megtörténik a hangnem modulációja a szarkazmustól a fájdalmas iróniáig, a legkülönbözőbb nyelvisztiliztikai eszközökkel, kezdve az igealakok idejétől a szórenden keresztül a vers-tani anomáliáig (a III. strófa 3. sora az elvárással ellentétben nem 9 szótagos, csak 8, s a „pusztított a vas!” teljes jambusi hetyke felcsattanásához vezet, lásd Orosz L.). Mert nem vitás, hogy a történelmi körkép első igéi régmúlt idejűkkel a mitológiai kódbe vesző események ódonosságát is kifejezik (Hallátok, voltak, vétkezének, hullottanak), de az eredetileg patetikus stiliztikumú igealakoknak épp úgy nagy szere-

pük van a hangnem szatirikusba játszatásában, mint Petőfi idézett versében. S az első kézirati változatokban szinte néhány soronként, monoton következetességgel visszatérő, szerencsére kihúzott sorok: „...évezredek érc nyelve szól / Az törvény vér munkáiról...”, „Évezredek vas nyelve szól / A népdicsők munkáiról...”, „S évezredek vas nyelve szól / A népek osztozásiról...”, „Évezredek vas v. érc nyelve szól / Az embernép csatáiról...”, azt mutatják — az egész történelemre szóló általánosítás igényén kívül — hogy a költő eredetileg egy görcsösen patetikus, fenséges hangnem végig fenntartásával küszködött. Így az ódon igealakoknak nagy szerep jutott az eredetileg patetikus hangnem ellenkezőjébe fordításában. Hogy a végletesen általánosító tendencia mellett, mely meg akarja akadályozni, hogy az igeidők sugallatát készpénznek véve, az olvasó kényelmes eljárással a régmúlt, múlt és félmúlt időszintjeit különböztethesse meg a történelmi képek egymásutánjában, ilyen ironikus felhangja is van az egész képsorozat végén újra felmerülő régmúlt igealaknak: „S midőn dicsői vesztenek...”, az, azt hiszem, evidens.

A IV. strófával — a hangnem szarkasztikusságának tovább fokozásával — a történelmi jelenkorhoz jutottunk el:

IV.

*És hosszú béke van s az ember
Rémítő szapora,
Talán hogy a dögvésznek egyszer
Dicsőbb legyen tora:
Sóvár szemmel néz ég felé,
Mert hajh a föld! az nem övé,
Neki a föld még sírnak is kemény:
Nincsen remény!*

Az előző strófákban jelzett uralmi formák (atyák, törvény, dicsők, illetve a variáns pontosabb megjelölése szerint „népdicsők”, esetleg az anarchia is), s a hozzájuk rendelhető erkölcsi minőségek (közülük csak a dicsők korához kapcsolható „hír” jelenik meg „dicsőség, gloire” értelemben) devalválódása nem érinti oly közvetlenül a költőt. De saját korának napjaiban az egész költészetében abszolút érték-ként ünnepelt béke is devalválódik, s a faj folytatódása, a gyermekáldás is az ellenkezőjébe fordul egy-egy gúnyos szókapcsolattal: *hosszú béke*, az ember *rémítő szapora*.

Az előző szókapcsolatnak egyébként speciálisan magyar íze van, különösen a napóleoni háborúk óta. Az 1846 márciusában írott Vörösmarty-versben, *A sors és a magyar emberben* a sorstól a magyar:

*Kért hosszú békeséget
És csendes háborút
Olly félet, mint a permet,
Melly kár nélkül lefut.*

*Egy kis reszelt alkotmányt,
És hű jobbágycat...*

S ez a béke és szaporaság most csak az elkövetkező betegségnek és nyomornak biztosít még nagyobb aratást. A strófa közepétől kezdve — mint Orosz László jól érzékeli — a nyomorgó ember és a föld viszonyának vizsgálatával ismét vált a hangnem, együttérzésbe csap át az eddigi ironikus vagy szarkasztikus távolságtartás, kívülről nézés. S az „ég és föld fia” motívumrendszere erősen társadalomkritikus megvilágításba kerülve leleplezi a földtelen nép helyzetét, ég felé sóvárgását. A strófakezdő kegyetlen szókapcsolatok mögé a tulajdonviszonyokra épülő igazságtalan társadalom képe rajzolódik fel magyarázatul.

Ennek adja még pontosabb leírását az V. strófa első négy sora, mintegy átnyúlva az előző versszak refrénjén, s folytatva gondolatmenetét (Orosz L.):

*Mi dús a föld, s emberkezek még
Dúsabbá teszik azt,
És mégis szerte dúl az inség
S rút szolgaság nyomaszt.*

A történelmi tények azt mutatják, hogy az elmaradott társadalmi állapotok csak a végtelenségig fokozták a több éven át rossz termés okozta éhínséget és szenvedést, a galíciai felkelés kirobbanásában is része volt a nyomor miatti elkeseredésnek. A föld maga dús, az emberkezek szorgalmasak, mégis inség s rút szolgaság: a kiáltó ellentmondás, a kulcsszavak hangzati összezengése (dús, dúsabbá, inség dúl, rút szolgaság), a rút jelzőben kifejeződő személyes elítélő magatartás teszi oly erőssé e sorokat.

Szokásunk volt e költemény történelmi-társadalmi körképének anyagát egy végleg letűnt kor jogos bírálataként felfogni. Sajnos, a föld lakosságának több mint fele számára, a harmadik világ milliárdjai számára („hála” a népességrobbanásnak, az óriási területeket sújtó aszálynak s következményének, a tömeges éhínségnek) véresen aktuális jelentése van. S mivel a vers keletkezése óta eltelt több mint egy évszázadnyi idő alatt a II—III. versszakban leírt uralmi formák reaktiválódására is számtalan kísérlet történt (többnyire bukással), ezért az egyetemes felelősséget érző ember számára a vers nem az emberiség emlékezetét őrzi, hanem embermilliódokra érvényes szomorú tapasztalatot.

S ha ez igaz, az V. strófa második felének kérdései is aktuális zaklatottság hordozói:

*Így kell-e lenni? vagy ha nem,
Mért olly idős e gyötrellem?
Mi a kevés? erő vagy az erény?
Nincsen remény!*

Ezért, bár válasz nem érkezik, nem érkezhets rájuk, egyáltalán nem tűnnek szónoki, retorikus kérdésnek, s a szövegrész semmivel sem lesz szónokibb, mint az előző strófák sorozatos *És* kötőszóval kezdése. Így az egyébként Vörösmarty lírájának retorikusságához viszonyítottan az egész költeményben erősen visszaszorult retorika alkalmazásában nem tudok olyan hullámzást felfedezni, mint Orosz László.

Az V. strófának az előző versszak társadalombírálatát részletező, pontos értelmezései, valamint zaklatott és zaklató kérdései — bár az eredeti kéziratból hiányoztak — az ide-oda hullámzó érzelemmenet és hangvétel egy szakaszának, a nyomorgó tömegekkel együttérzésnek logikus folytatói és befejezői. S a 7. sor kérdése ugyanarra a szóra fut ki, amely egyszer volt már rímhívója a refrén *remény* szavának, az *erényre*. Az viszont az I. strófában a szörnyű világlényeget közvetítette. Vajon ezt akarná visszavonni a költő e kérdőjeles mondattal? Elfelejtkezett volna a tanulságról? Hogy mennyire nem, azt az azonnal rácsapó refrén fejezi ki, a felcsillanó remény lehetőségbe azonnal beléfojtva a szót. Hiszen a kérdés elemeit megvizsgálva, az eddigiekben is láttuk, hogy erő van bőségesen — a felsők és alsók erőszakjának formájában —, s az erény, a morális kategória egy fajtát is láthattuk, a harci virtust, s jutalma, a hír változatában. Mindez azonban „nem az igazi”, nem az, ami a szenvedéseket megszüntethetné, sőt inkább fokozza azokat.

Ha késleltetve is, s elvontabb útra terelve, mégiscsak elérkeztünk a VI. strófában ahhoz a történelmi eseményhez, amely az egész költői állásfoglalást kiváltotta. A kéziratban mindez korábban is kikíváncozott a költőből, előbb a II. strófa variánsai között olvashatjuk: „Mért van szövetség köztted / Ész és rossz akarat...”, illetve „Gonosz szövetség van köztödd / Ész és rossz akarat / És milliók butasága szenved /

Véres páczád alatt...”, majd a IV. versszak sorvariánsaiként: „Mért van szövetség közötted / Ész és roszt akarát / A butaságot kényszerítet / Hogy készítsen hadat...”

Itt, végleges alakjában így hangzik:

VI.

*Istentelen frigy van közötted,
Ész és roszt akarát!
A butaság dühét növesztet,
Hogy lázítson hadat.
S állat vagy ördög, düh vagy ész,
Bár mellyik győz, az ember vész:
Ez örült sár, ez istenarcú lény!
Nincsen remény!*

Ebben a részben vége a gúnyos-ironikus távolságtartásnak (mellyel a fent világát kísértet) s a részvétnek (mellyel a lenticékét): visszatér a morális felháborodás pátosza, jelezvén, hogy a II—V. strófa történelmi-társadalmi kitérője után megérkeztünk a költemény elején patetikusan kimondott ítélet fő okához. A galíciai események tükrében az ember fönt és lent egyaránt szörnyeteg, melytől csak elborzadni lehet. Ha a gonosztett kezdeményezőjeként nagyobb súllyal is ítélddik meg a fent, a hatalom világa, ahol az ész a rosszakarattal lépett istentelen szövetségre, ha ez is növeszti a lent butaságának dühét, hogy lázítson hadat: egyre megy. A következőkben, az ember pusztulása fölül nézve az 5. sor jelzős szerkezetbe kívánczozó fogalompárjai (állati düh, ördögi ész) kettős, választó kötőszóval összekapcsolt főnévpárrá szétépve teljesen egyenértékűvé válnak, hogy azután, az eddigiek tanulsága alapján, gondolati költészetében soha nem látott élességgel és keserűséggel fogalmazza meg az emberi lény végletes diszsharmóniáját, az össze nem illő elemek legszélsőségesebb pólusainak szembeállításával: „Ez örült sár, ez istenarcú lény!”

Ezért nincsen remény, ezért az ítélet: mindennek maga a diszsharmonikus emberi természet az oka. Ezzel gyakorlatilag mindent kimondott, újra elérkeztünk egy tartalmilag és hangulatilag egyaránt fokozhatatlan részhez, az első kéziratban nem is folytatódott a költemény. Azután mégis megszületett az ítélet parafrázisa az utolsó strófában:

VII.

*Az ember fáj a földnek; olly sok
Harc-s békeév után
A testvérgyűlölési átok
Virágzik homlokán;
S midőn azt hinnők, hogy tanul,
Nagyobb bünt forral álnokul.
Az emberfaj sárkányfog-vetemény:
Nincsen remény! nincsen remény!*

A strófakezdő kép egy, már a IV—V. strófában felvett motívumot köt el végképp, s fordít ellenkezőjébe. A föld szónak szemantikailag több jelentése is van nyelvünkben; a vers csaknem végigszongorázik rajtuk. De itt a föld nem „ápol s eltakar”, nem védő, óvó, tápláló összefüggésében jelentkezik. Először mint földbirtok, s a nyomorgó tömegek számára ez is a hiányával; aztán mint sír, mely nem eltakar, hanem még holtukban is nyomja őket (mert kemény). Majd mint dús föld, mely elnyeli munkaerejüket, de viszonzásul alig nyújt valamit. Ezekben az összefüggésekben a föld fogalommal a társadalmi rend elítélése, s a dolgozókkal való együttérzés kapcsolódott össze. Az előző, VI. strófa tanulságai nyomán most a föld válik szenvedő alannyá, mert hordoznia kell az ember nevű szörnyeteket.

Újabb ijesztő nivellálás: mindegy, harc vagy béke évei, az ember káini átka nem változott. Ez az a motívum, mely Petőfit is versre bírta, s Vörösmartyt még *A vén cigány* sorában is hallucinációra készíti: „Mintha újra hallanók a pusztán... (a) Gyilkos testvér botja zuhanását...” Káinnak az Úrtól történt megbélyegzésére (Mózes, I. 4. 15.) utal a 3—4. sor csodálatos képe. De a káini átoknak olyan mozzanata is van, mely a földhöz való viszony képi és hangulati sorát is értelmezi, visszafelé ható érvénnyel: „Mikor a földet míveled, ne adja az többé néked az ő termő erejét, bujdosó és vándorló légy a földön.” (Mózes, I. 4. 12.)

A következő mozzanat félelmetes tanulsága: az ember csak azért tanul, arra használja a tudományt, hogy még tökéletesebb bünt forraljon, még sikeresebben pusztítsa embertársait, haladás és tudomány ellentmondásos szerepét fogalmazza meg prófétai tömörséggel. Ez a mozzanat egyébként az egész vers gondolatmenetével, az érzések és hangnemek ide-oda csapongásával nagyon összhangban, ellenkezésbe jut az I. 7. sorral. Ott ugyanis a bünt is hiábavalónak ítélte; az az érzelmi nyomaték viszont, mellyel a bűnre itt ráborítja gyűlöletét, az értékkihilizmusból következő minden érzelmi közömbösségnek ellentmond.

Ugyanezzel a végletes érzelmi állásfoglalással jut el az utolsó konklúziós sorhoz. Ahogy *A vén cigány* emberi szenvedéseket mitológiai távlatba állító versszaka is a zsidó mítoszból a görögbe csúsztatja át a felsorolást, Prométheusz figuráját idézve meg, most is a görög mitológiával fejezi be az emberi természetről kimondott ítéletét egyetemesítő strófáját: az ember Kadmosz sárkányfog-veteménye, mely a földből kikéleése pillanatától teljes fegyverzetben, csillapíthatatlan agresszív ösztöntől hajtvá tör egymás pusztítására.

Ezután a végső szimbolikus konklúzió után, ugyanazzal az érzelmi nyomatékkal, kétszer ismétli el a refrént, elvezetve a vers második verstani anomáliájához: a 9/6/9/6/8/8/10/4 szótagos sorokból álló strófák utolsóját 8 szótagos sorral zárja. De ahogy az utolsó, az emberi természet többszörös parafrázisát nyújtó versszak érzelmi nyomatéka ellene mond az értékkihilizmusnak, ez a megismételt, és így kétszeres nyomatékot nyerő refrén méginkább ugyanezt sugallja.

*

Ennek ellenére sem látok a költeményben semmi mozgósító szándékot, csak a gonosz, az ismét felszínre került káini természet megdöbbentő erejű elítélését. Nincs szüksége a versnek igazolásra: Kölcsey *Vanitatum vanitas*ával együtt az teszi a magyar gondolati líra egyik legnagyobb esztétikai értékű művévé, hogy kielezett helyzetben vívódó lélek egyik teljesen — és jogosan — kétségbeesett hangulati pillanatát a legnagyobb és homogén művészi erővel jelenítette meg. A mérlegelés, a hangulatnak ellentmondó történelmi és társadalmi tapasztalatok tekintetbe vétele, ami a *Gondolatokban* megtörtént, itt csak gyöngítette volna a hatást. Ez is azok közé a szükséges remekművek közé tartozik, melyeknek a funkciója a „rettenet kimondása” és az önmagunkra döbbsentés útján elért katarzisz.